Szilágyi Júlia

Is it Possible to Teach Literary Essay?

The history of the literary essay starts with the question: „*que sais-je?*” – told and asked by the founder of this literary genre: Montaigne. But is the essay a genre at all? I think it isn't – because genre means systematicizing – exactly what was meant to be avoided from the outset by the essay „born” on the 1st of March 1582 that has been flourishing ever since. It is lyrics – says Babits reflecting on the tone of Montaigne's essays. It is discursive lyrics – this is what we can generally say about it. The elder Schlegel calls it intellectual poetry. The essay is inadequate for the paternalistic mode of speaking, as well as for any ideological type of discourse. The opinion-forming modes of authoritarian systems are entirely alien to it. The essay lives in symbiosis or in a parodistical relationship with all the other literary genres, it can tell about anything, it had already had a past before it acquired its history. But can it be taught? One can attempt, one can make an experiment. A few books are needed only, lot of time for reading, openness, and – no self-conceit.

Lehet-e esszét tanítani?

Lehet-e kérdés a mondanivalóm tárgya? Másként fogalmazva: kérdést akarok, akarhatok mondani? Az esszé története – ha meggondolom – egy kérdéssel kezdődik: *que sais-je?* – mondja, vagyis kérdezi időről időre maga az alapító, Montaigne.

De tartsunk sort! Kérdés a tétova mozdulat, amellyel elkezdem lebontani azt, amit volta-képpen felépíteni szeretnék: műfaj-e az esszé? Szerintem nem az, és ezt a véleményt az évek során – amióta harmadéves diákoknak minden ősszel felteszem, és ahogy tudom, megválaszolom, sokféleképpen persze – a mások meg a magam érveivel szoktam megindokolni. A mások érvei mindig jobbak. Nem is takarékoskodom velük. És nem riadok vissza a tekintélyelvű érveléstől sem. Máraira hivatkozom például, a Napló egy 71-es tünődésére Thoreau-ról, aki „Ha New Yorkban él, talán mást is ír, regényt vagy drámát. De Waldenben, a tó partján, az eszelős magányban nem írhatott mást, csak naplót. A műfaji alkotáshoz – mint a regény, a dráma – környezet kell, díszlet, keret. Az erdei, tóparti magányban nincs »műfaj«.” – Tehát Márai Sándor, a kassai polgár, klasszikus értékek rezignált örököse, konzervatív, önkéntes emigráns nem tekinti műfajnak a naplót! Csak éppen kiteljesíti, betetőzi vele az életművét. Tudván persze – hiszen mit nem tud Márai?! –, hogy Montaigne esszéi eredetileg olvasónaplóként bélelnek ki egy máshol, máskor, másként eszelős magányt. Egy másik nagy olvasó, Babits írja Montaigne-ről abban *Az európai irodalom történetében* (amelyet bizony mint esszét olvasunk, vagyis élvezettel) „...csak könyvember maradt, s élete nagy részét kastélyába zárkózva, olvasmányai között töltötte. (...) Műve voltaképp intellektuális élményeinek naplója: csupa idézet, emlék, anekdota. De a sok idézeten keresztül is mindig az ő hangját halljuk. Akármiről szól: magáról beszél (ahogy előszavában meg is vallja).” Ide kell beiktatnom, mintha Montaigne közbeszólna, miközben Babits beszél: „Beszélgetéseim így lesznek különbek és élvezhetőbbek a leírt dolgaimnál.” Erre Babits rábólint vagy sem, és tovább mondja a magáét: „A nagy könyv tanulmányainak leszűrődése, de mégsem tudomány, hanem irodalom, sőt líra. Ezt a műfajt nevezi ő *essaynek*, ami kísérletet jelent. A név tőle való, s modern formájában a műfaj is.”

Csak hogy a műfaj rendszerezést jelent. Azt a rendszerezést jelenti, amelynek ellenében, vagy – enyhébben szólva – amelyet megkerülve pontosan 421 esztendeje, vagyis ezeröttszáznyolcvankettő március havának elsején, megszületett és azóta is él és virul az esszé.

Babarczy Eszter *A ház, a kert, az utcában* visszanyúl a századfordulóhoz, előveszi a fiatal – huszonöt éves! – premarxista Lukács György 1910-es, maradandónak tűnő munkáját: *A lélek és a formákat*, amelyben a szerző *Levél a kísérletről* címmel ugyancsak „költői műfaj”-ról beszél s közli Popper Leóval: a kísérlet-forma eredete a dialógus: vita önmagunkkal, kérdések önmagunkhoz, Szókratész sorsa pedig a kísérlet-forma tipikus sorsa, műve a magatartás. Péterffy már megírta a maga Szókratészét a századvég füledt hangulatában, higgadt hangon, halála előtt.

Líra – mondja Babits Montaigne esszéhangjáról. Értekező líra – mondhatjuk talán, az esszéről általában. Az idősebb Schlegel „intellektuális költemény”-nek nevezi. Élvezetes csevegés, egyszersmind irodalom? Modern formája egy műfajnak? De melyiknek? És hol volt a nem modern, a mondjuk, premodern forma? Mikor volt? És ki által volt? Marcus Aurelius előzmény? Szent Ágoston előzmény? Véletlen-e, hogy Babits nem mond többet erről? Hogy ebből a gondolatból tovább léphessünk a sejthető irányba, ismét Márai jelentkezik tanúnak. Az olvasó, amint éppen egy másik olvasót olvas. Egy 1974-es naplóbejegyzést idézek:

„Virginia Woolf: *The second reader*. A könyv olvasása olyan élmény, mintha a század eleji Londonban egy művelt, középkorú hölgy meghívna valakit egy csésze teára és aztán, teázás közben, szó esne irodalomról, írókról, mindig az »understatement« hangsúlyával, félig tréfásan, félig komolyan... A szoba rosszul fűtött, mert a kandallóban füstölnek a fahasábok, de a tea erős és ízes, mint a társalgás. A háziasszony tapintatosan szórakoztatja a vendéget, régi írókról pletykál. Úgy beszél irodalomról, mintha kalandokról adna hírt, diszkrétén, de mégis pikánsan [...]. Így pletykál évszázadok között és felett, teáscsészével kezében, Virginia, a csíraíró, Londonban, 1920-ban – és amit mond, mindig okos, szerény, ugyanakkor hermafrodita hangsúllyal egyszerre nőnemű és hímnemű. Ez a hang, ez az atmoszféra, ez a beavatottság: ez »is« 'irodalom' volt még fél évszázad előtt – ez »is« kellett hozzá, nem csak a könyvek. Az olvasó behajtja a könyvet, kezét csókol a háziasszonynak és kilép a londoni estébe, ami már olyan ködös és szutykos, mint általában a század második felében az irodalom.”

Ki tudná műfajilag ide- vagy odasorolni, osztályozni, rendszerezni ezt az irodalmi beszédet, a Máraiét? Ezt a beszédhelyzetet! A beszédhelyzeteknek ezt a halmazát! Elemezni lehet. És annyi bizonyos, hogy akár esszé, akár napló, akár társalgás – az olvasásról szól. És olvasni nem csak könyveket lehet. Úgy beszél irodalomról, mintha kalandokról beszélne az esszéíró? De hiszen a könyvek kalandok is – és ezt az esszé ki meri mondani, diszkrétén, szerényen, okosan és pikánsan. Meg – figyelmeztet már megint Babits, aki irodalomtörténetet mond esszéiben – „az olvasás is egy neme az utazásnak”. Vagyis próteuszi a jelenség maga, változó alakban ugyanaz, ugyanolyan hangon mindig más.

Aki például gender studies szemüveggel olvassa, amit Márai 1974-ben az esszéhangon – Virginia Woolf esszéhangján! – belüli hermafrodita hangsúlyról ír, amitől az irodalomhoz, amely – mint tudjuk – valóban „egyszerre nőnemű és hímnemű”, valamilyen hormonális rendellenesség képzele társulhat, igyekszik figyelmét arra terelni, vagy visszaterelni arra, ami ebből az esszéforma számára azonnal hasznosítható. És ez a képzettársítás maga, az asszociáció, ami nélkül elképzelhetetlen az esszé játékossága és szabadsága, a csapongás és a szerephalmozás: az író mint olvasó behajtja a könyvet, mint vendég kezét csókol a háziasszonynak, s mint 50 évet könnyedén átlépő időutazó már kint is van a londoni estében, hogy véleményt mondjon az irodalomnak arról az ő szemében ködös és szutykos részéről, amely egybeesik a huszadik század végével és Márai Sándor életének a végével.

Nádas Péter egyik *Talált cetlijén* olvasható:

„A paternalista előadásmódnak megvannak a maga korábbi, nemes hagyományai, mégis féltő, hogy visszaszivárog vele az önkényuralmak vélemény formálási módszere.” Hadd

kockáztassam meg: az esszé alkalmatlan a paternalista előadásmódra, bármilyen ideologikus beszédre, az önkényuralmak véleményformálási módszerei egytől egyig idegenek tőle. Elképesztő mindazonáltal, hogy Michel Eyquem de Montaigne a Szent Bertalan-éj kortársa volt. Ha van az *Esszé*ben állásfoglalás, az a kegyetlenség elutasítása, Montaigne egyetlen engedménye a páatosznak, valamint az a hangulat irányította stílus, amelyet Szerb Antal ironikus bámulattal nevez „mesteri összevisszaság”-nak. „Az ellentétekben nem érzett ellentmondást, s egyszerre volt hívő és sztoikus, keresztény és pogány” – mondja róla megint csak Babits. Szellemi gyermeke, az esszé, örökölte tőle eklekticizmusát, ezt a dilettáns nyitottságot minden iránt, ami van, ami volt, ami lehet. S hogy ez az esszémodell a mérce, hittem sokáig, egészen addig, amíg megismerkedtem Camus-vel, az elkötelezett esszével, az egzisztencialista esszével. A *Szűsziphosz* mítoszával. A reveláció annál megrázóbb volt, minthogy egybeesett ifjú korom szellemi ébredésével. Újabb évtizedeknek kellett elkövetkezniük, hogy megértsem, hogyan élnek túl a remekművek a szellemi divatokat, amelyeknek formát adnak és olykor tekintélyt. A forma az esszé volt, a tekintély forrása meg a tekintély – minden tekintély – tagadása. Vonzó keveréknek tűnt.

Amikor az a váratlan és ijesztő lehetőség, hogy sok-sok kételyemet és egy-két bizonyosságot az esszéről megoszthatom fiatalokkal, és egyáltalán nem biztos, hogy ugyanazokban a kételyekben és bizonyosságokban osztozunk, beláttam, őszintén színt kell vallanom. Olvasni szeretek, nem írni, és tanulni, nem tanítani. Nem hiszem, hogy bármit is tudnék mondani személytelen objektivitással erről a legszemélyesebb formájáról az irodalmi beszédmódnak.

Mit tehetek? Figyelmébe ajánlhatom a diákoknak néhány olvasásélményemet. Elbújhatok Montaigne mögé, Virginia Woolf és Babits, Márai és Szerb Antal mögé, és figyelhetjük együtt, amint Jorge Luis Borges a krimi, Székely János a költészettől búcsúzik esszéiben, és azt is, ahogyan ez a forma be tud számolni egy zsögödi temetésről 1968-ban, épp úgy, mint a bukaresti szemétről a 90-es években, aszerint, hogy Bretter György, illetve Gabriel Liiceanu hogyan gazdálkodik az esszényelv lehetőségeivel; megpróbáljuk kideríteni: Thomas Mann hogyan számol el életének a tizenhat évével, amely alatt a József-tetralógiát írta, Cs. Szabó László pedig miért álcázza házasságtörési históriának paródiáját a preraffaeliták tündökléséről és bukásáról, hogyan bukkan fel a regényformában az esszé, ha Németh László, és hogyan, ha Marcel Proust írja.

Az esszé elháríthatatlanul jelen van tehát, a legkülönbözőbb műfajokkal szimbiózisban vagy parodisztikus viszonyban, szólhat bármiről, múltja van, mielőtt története lenne, előéletére is emlékeztethet azzal, hogy villódzó színeiben az előadó szava észrevétlen szerzői írásmóddá alakul, a hallgatóság olvasóvá.

De hogy lehet-e ezt tanítani? Van-e az élménynek módszertana? És lehet, hogy van önmagát még fel sem ismert pedagógiája? Nem tudom. Meg lehet próbálni. Meg lehet kísérlni. Nem is kell hozzá túl sok minden: néhány könyv, sok-sok idő az olvasásra, meg hely, persze, és vitakedv. Érdeklődés. És semmi nagyképűség.